

PRACE PRZEGLĄDOWE

Kira Gerard

ZAPOBIEGANIE PROBLEMOM ALKOHOLOWYM DZIECI I MŁODZIEŻY: STAN OBECNY, PROPONOWANE PROGRAMY I KIERUNKI DZIAŁANIA¹

I. Stan obecny (lata osiemdziesiąte)

1. Prewencja według opublikowanych i nieopublikowanych danych SKP oraz Ministerstwa Oświaty i Wychowania(5)

Ustawa o wychowaniu w trzeźwości i przeciwdziałaniu alkoholizmowi z 26.10.1982 zobowiązuje szkoły do pracy profilaktycznej z młodzieżą. Główne kierunki w pracy wychowawczej szkół zostały określone przez Ministerstwo Oświaty i Wychowania i zatwierdzone przez Radę Ministrów, a program prewencji opracowała w roku 1984 Komisja d.s. przeciwdziałania alkoholizmowi wśród młodzieży.

Działalność prewencyjna na terenie szkół przebiega w trzech formach. Są to formy następujące:

1) Programy szkolne. Treści dotyczące problematyki alkoholowej są zawarte w podręcznikach do biologii (dla klas IV i VII szkoły podstawowej), chemii (dla klas VIII szkoły podstawowej i III liceum ogólnokształcącego), higieny (dla klasy IV liceum ogólnokształcącego). Odpowiednie treści rozpisane na hasła programowe przeznacza się głównie dla przedmiotów "Przysposobienie do życia w rodzinie" i "Godziny do dyspozycji wychowawcy klasy".

¹ Wybrane rezultaty badań prowadzonych w CPBR.11.8. w latach 1986-1990

2) Konkurs "Młodość-Trzeźwość", przeprowadzany we współpracy MOiW z ZG SKP. Odbywa się w corocznych (dawniej dwuletnich) edycjach, rozbitych na dwie konkurencje. Pierwsza, zbiorowa, rozgrywa się na szczeblu wojewódzkim; startują w niej szkoły, oceniane za działalność przeciwalkoholową (organizację konkursów, pogadanek, wystaw, materiałów propagandowych w bibliotece itp.). Druga, rozgrywana na szczeblu centralnym, ma charakter indywidualny; uczniowie rywalizują w konkursach wiedzy, plastycznych, literackich i in.

3) Działalność propagandowa SKP. Pogadanki i prelekcje odbywają się na zamówienie szkół. Ośrodek Informacji i Propagandy Oddziału Warszawskiego SKP raz na rok organizuje pogadankę w każdej szkole na terenie miasta, niezależnie od jej aktywności.

Zgodnie z postulatami edukacja rozpoczyna się w IV klasie szkoły podstawowej. Jej celem jest całkowita abstynencja młodzieży, niezależnie od wieku i bez zróżnicowania stylów picia. Schematyczna działalność nie uwzględnia typu szkoły, różnic w ilości i częstotliwości spożywania alkoholu przez uczniów. Przekaz wiedzy bywa nieobiektywny, w podręcznikach trafiają się informacje błędne. Okazję do wykazania aktywności własnej uczniów stwarzają konkursy, ale aktywność ogranicza się do demonstrowania negatywnego stosunku do alkoholu. Pomoc udzielana nauczycielom jest niedostateczna: szkolenia organizowane przez SKP i Ośrodek Doskonalenia Nauczycieli obejmują tylko niewielkie grupy, brak jest materiałów, pomocy dydaktycznych, wykazu zalecanej literatury.

W płaszczyźnie pozaszkolnej mieści się, obok inicjatyw lokalnych, działalność trzeźwościowa Kościoła (ruch "oazowy").

2. Udział pedagogów szkolnych w funkcji wychowawczej i profilaktycznej szkoły (2, 11).

Stanowisko pedagoga wprowadzono do systemu szkolnego w roku 1976. W roku 1986 jeszcze większość szkół była go pozbawiona. W Warszawie i woj. warszawskim zatrudniało wtedy pedagoga 40 % szkół podstawowych i 29 % ponadpodstawowych. W funkcji wychowawczej szkoły i zapobieganiu patologii młodzieży, m.in. problemom związanym z alkoholem, możliwości oddziaływania pedagoga mogą być bardzo istotne. W celu poznania tych możliwości

przeprowadzono analizę prac pisemnych grupy pedagogów, których uprzednio przeszkolono w zakresie zagadnień zdrowia psychicznego młodzieży, oraz odpowiedzi na pytania kwestionariusza, rozesłanego do wszystkich pedagogów zatrudnionych w Warszawie i woj. stołecznym. Informacje uzyskane od obu grup pokrywają się we wszystkich zasadniczych kwestiach.

Pedagodzy podejmują działania liczne i różnorodne, od organizowania pomocy materialnej do bezpośredniej, indywidualnej pracy z uczniami. Nadmiar obowiązków pozostawia im możliwości udzielania pomocy tylko w przypadkach najbardziej drastycznych. W większych szkołach i zespołach szkół nie mogą pomóc nawet tym uczniom, wobec których ich interwencja wychowawcza jest bezwzględnie konieczna. Na rozwinięcie działalności profilaktycznej nie mają warunków, tym bardziej, że czują się w swojej pracy osamotnieni wobec skoncentrowania się kadry nauczycielskiej na zadaniach dydaktycznych. Działania wobec uczniów pijących alkohol podejmowała mniejszość badanych. Bywały to rozmowy, wzmocniony nadzór i obserwacja zachowania, kontakty z rodzicami, wizyty domowe, sporadycznie - współpraca z dyrektorem szkoły, wychowawcą, ośrodkiem diagnostycznym, lekarzem, milicją. Niektóre zabiegi miały charakter represyjny: polecenie udziału w konkursie, namalowania plakatu, napisania wypracowania o treści antyalkoholowej. W skrajnych przypadkach usuwano ucznia ze szkoły lub z internatu. Częściej zdarzała się konieczność działania wobec nadużywających alkoholu rodziców: nawiązania z nimi kontaktu, rozmów ostrzegawczych, zebrania wywiadów, próby skłonienia rodzica uzależnionego do leczenia odwykowego, niekiedy - kierowania jego sprawy do sądu d.s. nieletnich lub sądu d.s. rodzinnych. Mniej liczni pedagogzy zajmowali się udzielaniem pomocy dzieciom z rodzin problemowych. Bywała to - zwykle niewystarczająca z powodu braku funduszy - pomoc materialna w formie dożywiania i kolonii, rzadziej zwiększony nadzór i opieka dydaktyczna. W przypadkach szczególnych pedagog zabiegał o umieszczenie ucznia w domu dziecka, innej placówce opiekuńczej lub rodzinie zastępczej. Nadużywający alkoholu rodzice i związane z tym trudności wychowawcze stwarzają jeden z większych problemów, jakie pozostawia się pedagogom do rozwiązania.

3. Działalność profilaktyczna szkoły w opiniach uczniów (8)
Badania przeprowadzono wśród uczniów szkół ponadpodstawowych w dwu wybranych grupach: 121 osób działających w ZHP, 85 - w ruchu oazowym. Wybrano te grupy dlatego, że obie podlegają oddziaływaniom pedagogicznym (określony program wychowawczy, propagowanie pozytywnych wartości) i profilaktycznym (zasada abstynencji ZHP, działalność trzeźwościowa Kościoła). Obejmują więc młodzież aktywną społecznie, przypuszczalnie kompetentną i obiektywną w roli ekspertów oceniających działalność profilaktyczną szkoły.

Zastosowano metodę audytoryjną; uczniowie wypełniali ankietę w grupach kilkunastoosobowych, w obecności ankietera.

Działalność oświatowo-propagandową szkoły charakteryzują następujące odpowiedzi uczniów, rekrutujących się z różnych dzielnic kraju: 45 % stwierdziło, że w ostatnim roku wyświetlano w ich szkole filmy o tematyce przeciwalkoholowej; 26 % mówiło o jednym filmie, 8 % o dwu, 5 % o 3 do 7. Pogadanki na temat alkoholu miało w szkole 55 %, 37 % ich nie miało, pozostali nie odpowiedzieli. O tym, czy w ich szkole organizowano konkurs "Młodość-Trzeźwość", czy nie, wiedziało 52 %; 80 % oświadczyło, że w ich klasie nikt nie brał udziału w konkursie, 14 % potwierdziło udział klasy. Problem alkoholu poruszano na lekcjach według 38 % uczniów. Były to przeważnie godziny wychowawcze, poza tym zajęcia bhp i takie przedmioty jak przygotowanie do życia w rodzinie, chemia, biologia, anatomia, polski, plastyka. Lekcje poświęcone w całości temu tematowi, najczęściej godziny wychowawcze, odbyły się w ich klasie według 34 % badanych, zwykle jedna (23 %) lub dwie (11 %) w ciągu roku; 76 % stwierdziło, że takich lekcji nie było. Z jakąkolwiek formą tego typu oddziaływań zetknęło się ogółem 50 % uczniów. Zasięg oddziaływań oświatowo-propagandowych szkoły jest więc raczej umiarkowany.

Inne odpowiedzi mówią o reakcji szkoły na picie alkoholu przez ucznia. Uczeń pijący może zostać zawieszony w czynnościach, wydalony ze szkoły albo przeniesiony do innej (39 % odpowiedzi), wezwany na rozmowę z dyrektorem, wychowawcą klasy, otrzymać upomnienie lub naganę (15 %), mieć obniżony stopień ze sprawowania (10 %). Rzadziej wymieniano wystąpienie na apelu, ośmieszanie, zawstydzanie, wpisanie do "czarnej księgi", popsucie opinii

u nauczycieli i kolegów, powiadomienie rodziców. Kara najczęściej wymieniana oznacza praktycznie eliminację ucznia ze środowiska szkolnego. Jej stosowanie świadczy wprawdzie o wadze przypisywanej wykroczeniu, ale zarazem o bezradności szkoły wobec problemu, jakim jest uczeń pijący.

4. Funkcjonowanie organizacji harcerskiej w profilaktyce alkoholowej (7).

Nauczyciele i pedagodzy uważają organizację harcerską za najbardziej powołaną do działalności profilaktycznej i mającą największe możliwości w tym zakresie. Na ten temat przeprowadzono sondaż wśród działaczy tej organizacji. Wywiady zebrano, kierując się pytaniami kwestionariusza, w trakcie swobodnej rozmowy z 40 instruktorami. Próba nie była reprezentatywna ze względu na nadmiar osób w wieku powyżej 30 lat i brak nauczycieli, którzy wśród instruktorów są najliczniejsi i znają z własnego doświadczenia harcerstwo wiejskie. Zaletą grupy była wieloletnia przynależność do ZHP większości jej członków i ich silne zaangażowanie w sprawy organizacji.

Wyniki sondażu wskazują na dwie koncepcje ZHP w kwestii profilaktyki alkoholowej. Ta, która nawiązuje do przedwojennego Prawa i Przyrzeczenia, stawia pod względem abstynencji wysokie wymagania zarówno kadrze, jak młodzieży, i ma charakter elitarny. Druga, realizowana w praktyce, jest nastawiona na działalność szeroką, polegającą na oferowaniu atrakcyjnych form spędzania czasu wolnego. Udzielający wywiadu podzielili się w poglądach na rolę harcerstwa w działalności antyalkoholowej. Zwolennicy pierwszej koncepcji uznali za warunek jej skuteczności całkowitą abstynencję kadry i oddziaływanie przez przykład instruktora. Zdaniem zwolenników drugiej koncepcji decydujące jest tak atrakcyjne wypełnienie czasu wolnego, aby nie starczyło go na picie alkoholu. W przekonaniu wielu spośród jednych i drugich harcerstwo nie spełnia i nie może spełniać żadnej roli w omawianej sprawie ze względu na kryzys ogólny, trudną sytuację w kraju i konieczność zaangażowania instruktorów z poza harcerstwa, dla których abstynencja nie jest prawem obowiązującym.

II. Proponowane programy oddziaływań profilaktycznych

1. Młodzieżowy program zapobieganiu pijaństwu "Próba sił"

Program obejmuje wykrywanie środowisk o wysokich wskaźnikach spożywania alkoholu przez uczniów i okresowo powtarzane akcje "Próba". Akcja polega na motywowaniu młodzieży pijącej do podjęcia próby zachowania dwutygodniowej abstynencji i uczenia się w tym czasie odpierania nacisków społecznych, skłaniających do picia. Model jest nowy, ekonomiczny, niezasochłonny, dostosowany do możliwości szkół w Polsce.

Akcje przeprowadzali harcerze, a nie nauczyciele, których nie udało się zachęcić do podejmowania dodatkowych obowiązków. Wezwanie do próby zawierało niewiele słów, mało ładunku informacyjnego, a w formie kontaktu elementy zaskoczenia dla wzbudzenia zaciekawienia i skupienia uwagi uczniów. Wizyty w klasach były krótkie, 15-minutowe.

Pierwsza akcja odbyła się w roku 1985, w klasach I i II jednej, zasadniczej szkoły zawodowej. Objęła 175 chłopców w wieku od 16 do 17 lat, pijących dużo i często: w ciągu 2 tygodni przed akcją pił co drugi, co trzeci był nietrzeźwy. Wypowiedzi uczniów zebrane bezpośrednio po apelu wskazały, że 27 % spośród nich nie pije, 31 % podejmuje próbę, 23 % jeszcze nie wie, 12 % nie podejmuje. Nie udzieliło informacji 7 %. Odpowiedzi zebrane ponownie po 2 tygodniach świadczyły o skuteczności akcji: ograniczyło picie 17 % uczestników "Próby".

Jesienią 1986 i wiosną 1987 przeprowadzono następne próby w dwu zasadniczych szkołach zawodowych, obejmując nimi w jednej 500, w drugiej 400 chłopców. W okresie próby liczba uczniów pijących spadła w porównaniu z okresem poprzedzającym ją istotnie, o 20 %.

Kolejne dwie próby przeprowadzone w męskich szkołach zawodowych, zasadniczych i technicznych, wśród dużej liczby uczniów (ok. 2000), nie wywołały efektu. Średnia arytmetyczna dni, w których uczniowie pili, wzrosła z 1,19 do 1,31. Brak efektu można było wyjaśnić tym, że próby zostały przeprowadzone w czasie wypłaty, kiedy wzrost picia hamował wpływ akcji.

Ostatnią próbę przeprowadzono w porównaniu z grupą kontrolną; w eksperymentalnej było 174, w kontrolnej 175 uczniów.

W porównywanych podgrupach, liczących, odpowiednio, 100 osób i 103 osoby, średnie arytmetyczne dni picia przedstawiały się następująco: w podgrupie eksperymentalnej - przed próbą 1,32 dnia, po próbie - 1,30 natomiast w kontrolnej - 1,27 i 1,77 dnia. Świadczy to o hamującym wzroście wpływie akcji. Wzrost liczby pijących nastąpił w ciągu 10-14 dni w obydwu grupach porównywanych w całości, był jednak większy w grupie kontrolnej. Hamującego działania apelu dowodzi wykorzystanie próby zgodnie z celem przez kilkanaście procent uczniów. Wielu zamierzało podjąć próbę, pewne osiągnięcia miał co trzeci, kilkanaście procent przyjęło postawę agresywną.

W końcowej ocenie autorów programu jest on trudny w realizacji. Wymaga szczególnych cech wychowawców, odwagi poruszania tematu wobec młodzieży sceptycznej i agresywnej, jego efekt jest zbyt słaby wobec dużych kosztów emocjonalnych.

2. Apel poprzedzony filmem antyalkoholowym z pogadanką (12).

Badania przeprowadzono w dwu męskich szkołach zawodowych. W szkole eksperymentalnej prelegent SKP przedstawiał film oświatowy o szkodliwości alkoholu, a następnie apelowano o niepicie przez tydzień. W szkole kontrolnej odbywał się tylko apel o podjęcie próby. Istotny spadek picia w ciągu tygodnia "Próby" nastąpił wśród ogółu badanych: liczba dni, w których uczniowie pili, spadła ze średniej 1,59 do 1,27. Liczba osób, które wypily w jakimś dniu 4 i więcej miar alkoholu, nie zmniejszyła się, co wskazuje na brak efektu oddziaływania na osoby najintensywniej pijące. Śladowa różnica między grupami wystąpiła w wymiarze dotyczącym liczby osób, które się upiły, i była to różnica na niekorzyść grupy, w której akcję poprzedził film: w grupie eksperymentalnej liczba takich osób wzrosła z 24 % do 34 %, w kontrolnej było ich przed akcją 38 %, po akcji 33 %. Porównania nie wskazały, aby oddziaływanie przez film i prelekcję mobilizowało do ograniczenia picia. Ponieważ nie sprawdzono efektu samego filmu, nie można kwestionować tej formy, ale wyniki są zgodne z doniesieniami o nieefektywności, a nawet niekorzystnych efektach modelu opartego na ukazywaniu zgubnych skutków picia.

3. Lekcja "Sytuacje i decyzje" (13).

Inspiracją do eksperymentu był program brytyjski. Oddziaływanie, zaprojektowane do zastosowania przez nauczycieli w szkołach

ponadpodstawowych, wymaga dwu godzin lekcyjnych. Tematem lekcji jest odpieranie nacisków społecznych w kierunku picia alkoholu. Umiejętność odpierania tej presji zostaje przedstawiona jako pewna wartość. Nauczyciel mówi uczniom o ważności decyzji podejmowanych w konkretnych sytuacjach i w kształtowaniu stylu swojego życia. Przybliży sytuację, w której oferuje się alkohol, zachęcając do niezależnych i odpowiedzialnych decyzji. Grupa dzieli się na zespoły kilkuosobowe, które otrzymują zestaw 5 arkuszy i ołówki. Prowadzący wyjaśnia, że lekcja będzie poświęcona sprawie decyzji w sytuacji, w której proponuje się alkohol. Każdy zespół ma 10 minut na dyskusję i wypełnienie arkusza "Decyzja". Prowadzący prosi o dyskusję nad problemem, jak można sobie poradzić, kiedy się nie chce pić, a otoczenie naciska. Zespoły zapisują pomysły przez 5 minut, przez następne 5 minut odbywa się przedstawianie pomysłów i przez 15 minut odegranie sceny, która ukazuje odpieranie nacisków.

Eksperyment miał odpowiedzieć na pytanie, czy przez udział w takiej lekcji uczniowie zaczną wyżej cenić odmowę i związane z nią zachowanie. Badania przeprowadzono w I i II klasach Zespołu Szkół Mechanicznych, obejmując nimi 111 chłopców w wieku od 15 do 17 lat. Badanych rozdzielono losowo na grupę eksperymentalną i kontrolną. Obie grupy wypełniały ankietę "Style życia" na tydzień przed i tydzień po lekcji. Wyniki opracowano statystycznie. Analiza wariancji powtarzanych pomiarów nie dała podstaw do stwierdzenia różnic między grupami. Przyczyną niepowodzenia może być krótki czas trwania lekcji i jej jednorazowość. Brak efektu może wskazywać na konieczność modyfikacji programu, ale może się też tłumaczyć niewłaściwą procedurą badań i doбором niewłaściwych wskaźników.

4. Próba oddziaływań psychologicznych na studentów nadużywających alkoholu (9).

Grupę 63 studentów, uznanych za zagrożonych uzależnieniem ze względu na częstość i intensywność picia alkoholu, objęto opieką psychologiczną. Eksperyment trwał jeden rok i polegał na wielokrotnych (co najmniej 8) rozmowach psychologów ze studentami, którzy zgłosili się ze swoimi problemami. Podczas rozmów, przeprowadzanych indywidualnie, rozpatrywano zgłaszane problemy, nawiązywano do kwestii alkoholu, przekazywano informacje o jego wpływie na

cechy osobowości, objaśniano możliwości wykorzystania tej wiedzy dla własnego rozwoju. Równocześnie przeprowadzano trening w przeciwstawianiu się presji innych, w szczególności naciskom dotyczącym alkoholu. Większość osób z tej grupy podjęła zaproponowaną próbę życia w trzeźwości. O skuteczności oddziaływań świadczy porównanie po ich zakończeniu grupy eksperymentalnej z kontrolną. W pierwszej 61 % stanowili abstynenci, a 19 % kilka razy w ciągu roku piło po 1 kieliszku, w drugiej natomiast 62 % piło raz w miesiącu i częściej po 3-6 kieliszków, a 6 % podobną ilość raz w tygodniu i częściej.

5. Opolski program "Szansa" (4).

Program powstał w wyniku eksperymentu przeprowadzonego w 6 szkołach różnego szczebla i typu w woj. opolskim. Grupę kontrolną stanowiło 6 szkół odpowiednio dobranych. Treści dotyczące alkoholu zostały wprowadzone do czterech sfer życia szkoły: do procesu dydaktyczno-wychowawczego, do zajęć pozalekcyjnych i przyszkolnych, do działalności organizacji ideowo-wychowawczych oraz komitetów rodzicielskiego i opiekuńczego. Przekazywanie wiedzy o problemach związanych z alkoholem odbywało się w ramach wszystkich przedmiotów nauczania. Oddziaływania wychowawcze w szkole i środowisku pozaszkolnym połączono ze staraniami o podejmowanie przez uczniów samodzielnych decyzji w sprawie abstynencji lub ograniczenia picia. Uwzględniając znaczenie czynnika emocjonalnego wprowadzono do zajęć takie formy jak psychodrama, socjodrama i inne, nadające atrakcyjność przekazywanym informacjom. Różnorodność stanowiła próbę ożywienia, zintensyfikowania i wzbogacenia o nowe treści działalności szkoły.

Opracowano zadania szczegółowe, włączając je do całokształtu programu szkoły. Utworzono zespół złożony z 10 osób i rozdzielono między nie szkoły eksperymentalne. Odbyto szkolenia nauczycieli, spotkania z radami pedagogicznymi, opiekunami szkolnymi, samorządami uczniowskimi i rodzicami uczniów.

Eksperyment trwał 3 lata, od września 1986 do czerwca 1989. Pierwsze badania nad efektywnością programu przeprowadzono w roku 1988. Porównano obraz epidemiologiczny ustalony wyjściowo w szkołach eksperymentalnych z obrazem stwierdzonym po dwu latach w środowisku uczniów ostatnich klas tych samych szkół.

Porównanie wskazało na obniżenie się dwu wskaźników: odsetka uczniów pijących i odsetka wprowadzających się w stan nietrzeźwości (tab. 1).

Tabela 1

Spadek wskaźników epidemiologicznych

Uczniowie	1986	1988
	N. 770	N. 438
pijący:		
chłopcy	57,4%	46,4%
dziewczęta	46,4%	36,8%
zamieszkali w mieście	55,3%	47,1%
zamieszkali na wsi	53,0%	43,6%
ogółem	53,0%	45,2%
upijający się:		
chłopcy	17,7%	10,7%
dziewczęta	5,8%	1,5%
zamieszkali w mieście	15,0%	6,8%
zamieszkali na wsi	13,0%	6,0%
ogółem	12,6%	6,4%

Dalsza analiza ujawniła, że spadek spożycia alkoholu nie nastąpił we wszystkich grupach uczniów. Efekt programu był zróżnicowany zależnie od wieku uczniów, typu szkoły i pochodzenia społecznego młodzieży. Odsetek pijących obniżył się niewiele w grupie wieku 16 lat (z 53,6 % do 50,0 %) i u uczniów szkoły ogrodniczej (z 46,8 % do 45,7 %), a wzrósł mniej lub bardziej u uczniów szkoły przyzakładowej PKP (z 64,1 % do 65,9 %), liceum ogólnokształcącego (z 54,5 % do 57,1 %), jednej ze szkół podstawowych (z 17,8 % do 24,3 %) i szczególnie wśród młodzieży pochodzenia chłopskiego (z 34,9 % do 44,4 %). Spadek odsetka upijających się był bardziej powszechny, ale niezbyt znaczny u młodzieży starszej, w wieku 19-20 lat (z 21,7 % do 20,0 %) i u uczniów szkoły przyzakładowej PKP (z 21,2 % do 19,5 %). U uczniów pochodzenia chłopskiego nastąpił nie spadek, ale wzrost tego wskaźnika (z 2,0 % do 7,4 %). Wymienione grupy

młodzieży okazały się w różnym stopniu odporne na działanie programu, w niektórych wystąpiły oznaki efektu odwrotnego do zamierzonego. Takiego efektu w ogóle można się było obawiać ze względu na nacisk programu na treści poznawcze i zmasowane uderzenie propagandowe. Efekt ogólny był jednak korzystny.

Drugie badanie nad efektywnością programu przeprowadzono po 3 latach jego trwania, porównując stan wyjściowy ze stanem końcowym w szkołach eksperymentalnych i kontrolnych (tab. 2).

Tabela 2

Zmiany wskaźników epidemiologicznych
w szkołach eksperymentalnych i kontrolnych

Uczniowie	Szkoły			
	Eksperymentalne		Kontrolne	
	1986	1989	1986	1989
	N. 770	N. 799	N. 801	N. 620
pijący	53,0%	59,0%	52,9%	67,5%
upijający się	12,6%	12,0%	11,5%	19,0%

Końcowy obraz epidemiologiczny w szkołach eksperymentalnych wskazał na wzrost odsetka uczniów pijących i zaledwie śladowy spadek odsetka uczniów wprowadzających się w stan nietrzeźwości. W szkołach kontrolnych jednak pierwszy z tych wskaźników wzrósł o wiele bardziej, a ponadto wzrósł także drugi. Różnica między szkołami w stopniu niekorzystnych zmian przemawia za tym, że mimo ogólnego w tym czasie wzrostu rozmiarów konsumpcji alkoholu, oddziaływania objęte programem profilaktycznym zahamowały tendencję do większego wzrostu.

Stwierdzono także, że zmieniły się w pożądanym kierunku deklarowane przez uczniów postawy wobec alkoholu: większość (80,9 %) zamierzała nigdy się nie upijać, część (22,9 %) - przestrzegać pełnej abstinencji.

Dyrektorzy szkół ocenili program pozytywnie. Nauczyciele według spostrzeżeń dyrektorów podchodzili do eksperymentu początkowo z rezerwą, przejściowo przejawiali zapał, pod koniec - zmęczenie i zobojętnienie. Jednym z oczekiwanych efektów programu było przewyciężenie przekonania nauczycieli, że szkoła nie może przeciwdziałać zjawisku alkoholizowania się uczniów. Ten efekt osiągnięto tylko częściowo. Nauczycieli aprobujących program było na początku 79,0 %, na końcu 68,5 %; z rezerwą odnosiło się do niego, odpowiednio, 16,9 % i 28,1 %, stopień aprobaty nawet się więc obniżył. Z drugiej strony jednak wzrósł odsetek nauczycieli przekonanych o powodzeniu programu (z 12,6 % do 88,8 %), a uderzająca większość opowiedziała się za jego upowszechnieniem (94,4 %).

Stosunek do programu zmienił się najwyraźniej u uczniów funkcyjnych: spadły odsetki nastawionych negatywnie (z 2,2 % do 0,8 %) obojętnych (z 12,4 % do 6,8 %) i odnoszących się do programu z rezerwą (z 7,3 % do 0). Odpowiednio wzrósł odsetek aprobujących (z 78,1 % do 92,4 %).

Sukces programu wyraził się zatem zarówno w ograniczeniu spożycia alkoholu przez uczniów, jak w poruszeniu środowiska szkolnego i przekształceniu postaw na bardziej pozytywne wobec zawartych w programie oddziaływań.

6. "Profilaktyka uzależnień w szkole humanistycznej" - program 24-godzinne szkolenia maratonowego nauczycieli (14) .

Założeniem programu jest pojmowanie profilaktyki jako działania, które wspiera zdrowy rozwój psychiczny młodych ludzi przez wzmacnianie cech chroniących przed zachowaniami patologicznymi: poczucia własnej wartości, umiejętności społecznych, umiejętności radzenia sobie ze stresem. Program koncentruje się na sprawach ogólnowychowawczych, problematyka środków uzależniających przewidziana jest na drugi etap szkolenia tych osób, które są gotowe do głębszego zaangażowania się w pracę profilaktyczno-wychowawczą. Forma programu opiera się głównie na metodzie uczenia się przez doświadczenie osobiste. Obok technik stosowanych w prowadzeniu grup psychoterapeutycznych i treningów interpersonalnych program uwzględnia modyfikacje modeli opracowanych przez kilku autorów zagranicznych.

Program różni się od innych, stosowanych w szkoleniu nauczycieli w Polsce, ograniczeniem do 1 doby. Zmniejsza to koszty daremnego szkolenia osób, które nie przyjmą proponowanych idei wychowawczych.

Celem 24-godzinnego maratonu jest przekazanie nauczycielom idei zapobiegania alkoholizmowi i innym przejawom patologii społecznej przez promocję zdrowia psychicznego i realizację wartości humanistycznych w stosunkach międzyludzkich w szkole w taki sposób, aby te idee zaakceptowali, wprowadzili innowacje zgodne z tymi ideami w pracy z klasą, doświadczyli efektywności funkcjonowania poznanych form pracy i propagowali nowe podejście w profilaktyce uzależnień w środowisku nauczycielskim.

Każde z 3 spotkań maratonowych, przewidzianych w programie, składało się z 4 części. Tematem części pierwszej, obejmującej wykład i ćwiczenia w małych grupach, była charakterystyka przyczyn uzależnień i współczesnych kierunków profilaktyki wśród dzieci i młodzieży. Część druga przebiegała na zasadzie psychologicznych treningów interpersonalnych, z uwagą skoncentrowaną na własnych spostrzeżeniach i odczuciach tego, co działo się w grupie. Techniki integracyjne i aktywizujące, poznane przez osobiste doświadczenie, nadawały się do przeniesienia w układ "nauczyciel-klasa". W części trzeciej, następnego dnia, analizowano odbyte zajęcia w nawiązaniu do pracy nauczyciela i przeprowadzano zajęcia warsztatowe. Zajęcia dotyczyły postawy nauczyciela, respektującej psychiczne potrzeby ucznia jako człowieka, belgijskiej techniki otwierania problemów "Przykrość-Radość", kończyły się przykładem prowadzenia lekcji na temat wdychania kleju. Część czwarta stanowiła swobodną rozmowę o perspektywach wprowadzenia poznanych form do pracy z klasą, rozdaniem materiałów pomocniczych, omówieniem dalszych kontaktów.

W ocenie efektywności szkolenia przyjęto jako kryterium wskaźnik zastosowania poznanych form metod i technik w pracy z klasą i wyrażenie przekonania o ich pozytywnym funkcjonowaniu przez co najmniej 30 % uczestników. Podstawą oceny były odpowiedzi na ankiety wysłane do 33 osób, które przebyły szkolenie, po kilku tygodniach. Stwierdzono, że 45 % zastosowało poznane metody i techniki; wszyscy, którzy je zastosowali, uznali ich przydatność, a albo już zastosowało, albo zamierzało je zastosować, ogółem 58

% uczestników. Zgodnie z przyjętym kryterium szkolenie można więc uznać za skuteczne.

7. Szkolenie osób pracujących z dziećmi ze środowisk zagrożonych alkoholizmem (10).

Szczególnie trudne dla pedagogów szkolnych i dla szkoły są problemy dzieci z rodzin, w których występuje nadużywanie albo uzależnienie od alkoholu. Naprzeciw tym trudnościom wychodzi program szkolenia umiejętności wychowawczych i psychokorekcyjnych. Program jest przeznaczony do szkolenia nie tylko pedagogów, ale i pracowników poradni wychowawczo-zawodowych oraz innych instytucji opiekuńczo-wychowawczych i opieki zdrowotnej. Szkolenie ma zastąpić społeczną bierność przez zaproponowane działanie. Uczestnicy według przewidywań przyczynią się do wzrostu kultury pedagogicznej nie tylko przez osobiste podejmowanie przedsięwzięć na rzecz dzieci, ale również przez oddziaływanie na własne środowisko zawodowe.

Szkolenie przebiega w 7 etapach po 4-6 dni i wymaga łącznie 300 godzin zajęć. Obejmuje trening psychologiczny i inne metody psychoedukacyjne. Przedmiotem kolejnych etapów jest: 1/ przygotowanie uczestników do następnych etapów, 2/ trening umiejętności pomagania, którego celem jest przyswojenie umiejętności pracy psychokorekcyjnej nad własnymi problemami, 3/ trening psychologicznych umiejętności wychowawczych, który umożliwi podejmowanie działań bardziej efektywnych, 4/ trening umiejętności socjoterapeutycznych, w trakcie którego następuje przeniesienie nabytych umiejętności do praktyki, 5/ warsztaty superwizyjne z treningiem prowadzenia zajęć socjoterapeutycznych z dziećmi; mają one prowadzić do rozbicia stereotypów dotyczących dzieci z rodzin dotkniętych alkoholizmem, do zwiększenia wiedzy i umiejętności kontaktowania się z dziećmi, 6/ warsztat pracy z rodzinami dotkniętymi problemem alkoholowym, 7/ trening doskonalenia umiejętności wychowawczo-terapeutycznych.

Tylko pierwszy etap proponuje trening interpersonalny już wypróbowany w warunkach polskich, pozostałe są w różnym stopniu nowatorskie.

Udział w szkoleniu wymaga od kandydatów spełnienia dwu kryteriów: już prowadzonej albo zamierzonej pracy z dziećmi ze

środowisk zagrożonych oraz motywacji do pracy nie tylko z dziećmi, ale i z własnymi trudnościami i ograniczeniami w udzielanie skutecznej pomocy psychologicznej.

Program podlegający ocenie objął 54 osoby, które ukończyły w całości cykl treningowy. Uczestników badano przed rozpoczęciem szkolenia i po jego zakończeniu (bezpośrednio i po kilku tygodniach), stosując kilka typów ankiet i wywiadów. Jako miarę efektów przyjęto podejmowane działania i postawy wobec dzieci ze środowisk zagrożonych alkoholizmem.

Stwierdzono, że wszyscy podjęli pracę z dziećmi; liczba udzielających dzieciom alkoholików pomocy systematycznej wzrosła z 15 % do 80 %, liczba prowadzących pracę grupową z dziećmi - z 17 % do 80 %. A zatem większość podjęła działalność innowacyjną, wprowadzając metody pomocy psychologicznej i poruszając problematykę alkoholową.

W percepcji potrzeb dziecięcych nastąpiło przejście od orientacji "normatywnej, ideowej" do "operacyjnej, zadaniowej", percepcja dziecka z rodziny dotkniętej alkoholizmem stała się bardziej adekwatna. Uczestnicy poznali nowe aspekty kontaktów z dziećmi, wzrosła ich umiejętność spostrzegania sytuacji z punktu widzenia dziecka, wzrosło przekonanie do okazywania dziecku zaufania, akceptacji, ciepła i uczuć oraz zadowolenie z bezpośrednich kontaktów z dziećmi. Dzięki wzmocnieniu poczucia kompetencji wzrosła motywacja do pracy z dziećmi.

Stwierdzone zmiany świadczą o osiągnięciu celów szkolenia i o efektywności programu.

III. Projekty i wskazania

1. Program poprawy działań instytucji socjalno-wychowawczych w zakresie profilaktyki alkoholowej (6).

Badania diagnostyczne przeprowadzone w instytucjach oświatowych i opiekuńczo-wychowawczych ujawniły ich brak wiedzy o sytuacji uczniów zagrożonych, o planowaniu i realizowaniu działalności profilaktycznej. Pracowników tych instytucji cechuje, poza brakiem wiedzy, formalizm, brak refleksji i zaangażowania. Dysfunkcyjność placówek oświatowych przejawia się jako brak tożsamości, dystans poznawczy, społeczny i instytucjonalny i można ją rozpat-

rywać jako zjawisko wtórne wobec anomii społecznej. Reguły życia wewnętrznego są w placówkach oświatowych słabe i rozchwiane, silne są natomiast reguły narzucone z zewnątrz, według których placówki funkcjonują. Osoby odpowiedzialne za funkcjonowanie placówki niezawsze akceptują reguły narzucone z zewnątrz i, fizycznie istniejąc w placówce, znajdują się jak gdyby poza nią. To prowadzi do zaburzeń tożsamości, masowego ujawniania się postaw zachowawczych i rezygnacji z innych działań poza nauczaniem. Z tego też powodu nie znajduje należytego miejsca w poczynaniach i świadomości pedagogicznej nauczycieli problematyka profilaktyki.

Projektowanie i wprowadzanie zmian w instytucji socjalno-wychowawczej ogranicza dwoistość stosunków między członkami jej społeczności, wynikająca z ich dwupokoleniowości. Swoisty stosunek wychowawczy charakteryzuje ideacyjność czynności. Takie czynności z samego założenia (przyjmowanego zarówno przez wychowanków jak przez wychowawców) mają charakter prowizoryczny, są jakby próbami przygotowania wychowanków do przyszłych, realnych zadań. Pseudorealność stosunku wychowawczego może utrudniać autentyczne oddziaływanie. Drugą przeszkodą jest to, że kardą pozostaje w stosunku pracy. Grozi to przeniesieniem charakteru ideacyjnego na inne czynności, a to - zdeprecjonowaniem przez kadre funkcji placówki i znaczenia wykonywanych zadań.

Zamierzając zmienić stan instytucji trzeba wyzwolić potencjalne siły społeczne, rozbudzić chęć pracowników do zmian. Istotne dla osiągnięcia tego celu jest podyplomowe kształcenie nauczycieli - wychowawców, jako sposobność do wymiany doświadczeń i poglądów między pracownikami, do formułowania projektów zmian i, z czasem, do odzyskania tożsamości placówki. W przekształcaniu środowiska instytucji, animowaniu i dopomaganiu, znaczącą rolę spełnia prowadzący szkolenie, a nauczyciele sami muszą dojść do przekonania, że podejmowane działania profilaktyczne w stosunku do dzieci i młodzieży ma sens w perspektywicznym myśleniu o społeczeństwie.

Jednym ze sposobów zapewniających autentyczność zmian w instytucjach oświatowych jest łączenie badania z działaniem. Wymaga to takiego kształcenia wychowawców, aby umieli łączyć w sobie rolę praktyka i badacza. Badacz (psychosocjolog lub socjopedagog) wchodzi w środowisko instytucji i staje się jednym z członków

zespołu. Badania trwają przez pewien czas i już w toku samego procesu badawczego następuje przekształcenie środowiska instytucji, choćby przez zmiany, które się dokonują w osobowości pracowników. Praktyków zachęca się do analizy poznawczej tego, co wydaje im się znane. Pracownicy nie mogą trwać w przekonaniu, że wiedzą wszystko o swoim miejscu pracy, wychowankach, metodach działania; muszą zająć postawę twórczą wobec rzeczywistości. Poprawa funkcjonowania instytucji jest możliwa tylko wtedy, gdy powiedzie się próba wywołania niezbędnej w procesie wychowawczym refleksji; służy temu doskonalenie zawodowe w grupie nauczycieli zainteresowanych problemem.

Program zakłada doskonalenie pracowników socjalno-wychowawczych w poszukiwaniu racji aksjologicznych dla profilaktyki. Wzmocnienie w argumenty aksjologiczne przeciwko spożywaniu alkoholu może ułatwić oddziaływania wychowawcze i przekonać o celowości pracy profilaktycznej. Szczegółowy projekt programu składa się z dwu części. Pierwsza poświęcona jest analizie podstawowych pojęć, uznanych za ważne w rozwiązywaniu problemów, które dotyczą organizowania działalności profilaktycznej. Część druga zawiera propozycje formułowania podstaw aksjologicznych do działań profilaktycznych ze stanowiska etyki niezależnej i ze stanowiska personalizmu chrześcijańskiego.

2. Wskazania dla profilaktyki i oddziaływań korekcyjnych (2)

W kilku kohortach młodzieży w wieku między 11-12 a 17-18 rokiem życia przeprowadzono badania podłużne, mające na celu ustalenie związku między uwarunkowaniami rozwoju psychospołecznego a używaniem substancji uzależniających w wieku dorostania.

Powstawanie nawykowego używania substancji uzależniających w adolescencji wyjaśniono przedstawiając dwa jego modele: normatywny i transgresywno-kompensacyjny. Pierwszy ujmuje te zachowania ze statystycznego punktu widzenia jako zjawiska, które nie są ani niezwykle, ani nienormalne, ale stanowią prawidłowość rozwojową, regulowaną przez wpływ otoczenia społecznego. Drugi wyjaśnia picie alkoholu i używanie innych substancji uzależniających w okresie dorostania jako manifestację przeciwstawiania się konwencjonalnym wartościom świata dorosłych i ich autorytetom, manifestację tym mocniejszą, im większą wagę społeczeństwo przywiązuje do

zakazów i ograniczeń. Mogą się w tym przejawiać mechanizmy obronne w sytuacji poczucia izolacji, odrzucenia przez rodziców i rówieśników itp.

Wyniki analiz i stwierdzone prawidłowości dały podstawy do wysunięcia następujących postulatów w sprawie profilaktyki i oddziaływań korekcyjnych:

Cele strategiczne powinny obejmować:

- odraczanie pierwszych kontaktów ze środkami uzależniającymi tak, aby do inicjacji dochodziło jak najpóźniej, w okresie większej dojrzałości dorastających; nastawianie się raczej na minimalizowanie kontaktów ze środkami uzależniającymi niż na całkowitą prewencję, tj. dopuszczanie do eksploracji w tym zakresie, ale nie do przewlekłego wciągania się w ich używanie; nastawienie się na "rozrywanie" powiązań kulturowych i psychologicznych między tożsamością dorastającego a używaniem środków uzależniających; wprowadzenie alternatywnych zachowań stanowiących o tożsamości dorastającego i pełniących analogiczne funkcje kompensacyjne wobec zagrożeń jak używanie środków uzależniających.

W perspektywie taktycznej należy uwzględnić m.in.: - fazę adolescencji (tj. tę, w której następuje przejście ze szkoły podstawowej do średniej, zwłaszcza zawodowej); różnice między chłopcami a dziewczętami we wzorach używania środków uzależniających; akcentowanie w pracy z rodzicami potrzeby zmian relacji między nimi a dorastającym dzieckiem, zwłaszcza w zakresie kontroli i wsparcia dla formowania poczucia autonomii; oddziaływanie raczej specyficzne niż na ogólny rozwój osobowości dorastającego: wczesne, długotrwałe przekazywanie wiedzy o zdrowotnych konsekwencjach używania środków uzależniających, oparte raczej o pewien rodzaj doświadczenia dziecka niż informacje werbalne; rozwijanie takich form aktywności społecznej, w których możliwości kontaktu ze środkami uzależniającymi są z natury rzeczy ograniczone.

3. Wskazania w sprawie przygotowania nauczycieli do pracy profilaktycznej z młodzieżą (1)

W próbie reprezentatywnej nauczycieli szkół podstawowych w Warszawie przeprowadzono badania nad związkiem między ich doświadczeniami edukacyjnymi a przekonaniami wychowawczymi, w szczególności związanymi ze zjawiskiem używania alkoholu przez

uczniów. Badania oparto na założeniu, że przygotowanie do zapobiegania tym zjawiskom zależy od umiejętności rozwiązywania problemów wychowawczych, które sytuacyjnie mogą mieć aspekt profilaktyczny w odniesieniu do problemów alkoholowych. Do szeroko rozumianej kategorii doświadczeń edukacyjnych zaliczono osobiste doświadczenia szkolne nauczycieli, znane im wzory pełnienia roli wychowawcy, wykształcenie pedagogiczne, kursy dokształcające, staż pracy. Badania przeprowadzono techniką ankietową, wyniki opracowano statystycznie.

W zebranym materiale nie stwierdzono żadnych zależności, które wskazywałyby na istnienie związku między doświadczeniami edukacyjnymi a przekonaniem dotyczącym profilaktyki. Ten negatywny wynik zinterpretowano nie jako fakt podważający sensowność tych form przygotowania nauczycieli do rozwiązywania problemów wychowawczych, które opierają się o kształcenie, ale jako efekt oddziaływania wielu, w szczególności dwu kategorii czynników. Jedną stanowi cały proces kształcenia, a pośrednio i stan instytucji oświatowych traktowanych jako całość, niezależnie od poziomu tego kształcenia i jego form organizacyjnych. Drugą jest stan opinii społecznej zbiorowości szerszych niż te, które są związane bezpośrednio z oświatą.

Zakładając, że przekonania nauczycieli są swoistą pochodną zbieżności obu tych kategorii czynników, we wszelkich formach dodatkowego kształcenia nauczycieli należy uwzględnić diagnozę efektu tej zbieżności. Na tej podstawie można określić co najmniej kilka warunków, które trzeba wziąć pod uwagę, projektując działalność szkoleniową. W doborze kandydatów do szkolenia należy uwzględnić wiek i staż pracy. Uczestnikami szkolenia powinni być przede wszystkim ludzie młodzi, o krótszym stażu pracy, dla których wychowanie jest mniej urabianiem, a bardziej stwarzaniem warunków do swobodnego rozwoju. Cele szkolenia powinny zmierzać w kierunku osłabienia postaw restrykcyjnych, i to w odniesieniu zarówno do wychowania, jak i przekonań o problemach związanych z alkoholem; do osłabienia efektu dotychczasowego treningu edukacyjnego, który charakteryzuje się dominantą myślenia powinnościowego i oświatowo-propagandowym modelem działań; zapelnienia luki między tym, co nauczyciele uważają za swoją wiedzę profesjonalną a ich przekonaniem o zjawiskach społecznych, które lokują niejako poza obszarem swoich zainteresowań profesjonalnych.

Zakończenie

Przegląd prac wykonanych w latach 1986-1990 przez przedstawicieli różnych dyscyplin - psychologów, pedagogów, socjologów, psychiatrów - miał pokazać, jak w sytuacji bezradności wobec problemów, jakie stwarza spożywanie alkoholu nie tylko przez dzieci i młodzież, ale i przez rodziców dzieci, powstają różnorodne i oryginalne pomysły zapobiegania tym problemom. Przegląd powołuje się na źródła pierwotne, tj. raporty z badań. Liczne publikacje poszczególnych autorów są rozproszone w literaturze. Wyniki badań zebrane razem uwypuklają rozmiar wykonanej pracy i zakres możliwych do podejmowania zabiegów profilaktycznych.

The prevention of alcohol problems in children and youth - the current status, proposed programs and course of action

Summary

Research findings indicate that schools and educational institutions are helpless as regards the alcohol problem in children and youth, which may be due to social stereotypes and social anomie, the secondary effect of which may be the lack of institutions self-identity. Effects of experimental interventions addressed either directly or indirectly to the youth - via specific education of persons working with adolescents - suggest that there is a realistic possibility of prevention. As an alternative to be tested transformation of relevant institutions is proposed, consisting in linking research with practice (co-operation between methodologists and practitioners). General indications for prevention include an outline of strategic goals (eg. delay and drastic reduction of contacts with substance use instead of absolute abstinence) as well as the tactical perspective (among other ones, accounting for the developmental stage of adolescence, gender-related consumption patterns, parent-adolescent relationship).

tłumaczyła Barbara Mroziak

Materiały źródłowe:

Materiałami źródłowymi są następujące opracowania (maszynopisy) zawarte w etapowych i końcowych sprawozdaniach z badań realizowanych w ramach tematów objętych CPBR.11.8. Instytut Psychiatrii i Neurologii w Warszawie, Dział Informacji Naukowej:

- 1. Andrejew D.: *Ocena relacji między doświadczeniami edukacyjnymi nauczycieli a ich przekonaniem wychowawczym z uwzględnieniem problemów alkoholowych młodzieży*. C.6., 1990.
- 2. Brodński W.: *Wstępna ocena aktualnego stanu i możliwości pedagogów szkolnych w zakresie oddziaływań wobec młodzieży zagrożonej patologią na podstawie sondażu ankietowego*. C.6., 1986.
- 3. Frączek A.: *Diagnoza związku między uwarunkowaniami rozwoju psychospołecznego a używaniem substancji uzależniających w okresie dorastania (wskazania dla profilaktyki i oddziaływań korekcyjnych)*. Ekspertyza. C.5., 1990.
- 4. Leśnik A.: *Eksperymentalna weryfikacja skuteczności profilaktycznych działań antyalkoholowych oraz opracowanie programu wychowania uczniów w trzeźwości*. C.6.1., 1986-1990.
- 5. Marczewski J.: *Próba charakterystyki prewencji alkoholowej wśród młodzieży szkolnej w Polsce na tle współczesnych nurtów profilaktyki*. C.6.2., 1986.
- 6. Marynowicz-Hetka E.: *Program poprawy działań instytucji socjalnowychowawczych w zakresie profilaktyki alkoholowej*. C.3.2., 1990.
- 7. Pałyska M., Radomska H.: *Diagnoza funkcjonowania organizacji harcerskiej w profilaktyce alkoholowej*. C.6., 1988.
- 8. Pałyska M., Raduj J.: *Ocena roli pedagogów i nauczycieli w profilaktyce przeciwalkoholowej na podstawie opinii uczniów. Badanie sondażowe*. C.6., 1987.
- 9. Sławińska J.: *Analiza związku między wybranymi cechami osobowości studentów a intensywnością i formami używania przez nich alkoholu i podatnością na oddziaływania profilaktyczne*. C.6.4., 1990.
- 10. Strzemieczny J.: *Ocena użyteczności szkolenia umiejętności wychowawczych i psychokorekcyjnych osób pracujących z dziećmi ze środowisk zagrożonych alkoholizmem*. C.6.3., 1986-1990.
- 11. Swit T., Raduj J.: *Wstępna ocena oddziaływań pedagogów szkolnych wobec młodzieży zagrożonej patologią i ich możliwości w tym zakresie*. C.6., 1986.
- 12. Wolniewicz-Grzelak B.: *Program profilaktyczny dotyczący alkoholu dla męskich szkół zawodowych i ocena jego efektywności*. C.6.2., 1986-1990.